

سیر تاریخی سرگذشت حضرت رقیه علیها السلام در منابع تاریخی

دکتر سیدضیاءالدین علیان‌سب^۱

رویا رحیمی قاضی^۲

چکیده

حضرت رقیه علیها السلام فرزند امام حسین علیه السلام امام سوم شیعیان است. این اثر در پی سرگذشت این دختر خردسال در منابع تاریخی و رسیدن به نتیجه‌ای روشن درباره زندگی و ذکر نام حضرت است. این که سرگذشت حضرت رقیه علیها السلام در منابع تاریخی چگونه آمده و به دنبال آن درباره نام، نام مادر، تاریخ ولادت و وفات حضرت، سن و محل دفن ایشان تحقیق شده است. این پژوهش به دنبال کشف سرگذشتی روشن درباره ایشان است. نگارنده در این تحقیق که با شیوه کتابخانه‌ای انجام گرفته، به این نتیجه رسیده که نام ایشان فاطمه، مادرش ام اسحاق دختر طلحة بن عبدالله تیمیه بوده و در سال پنجاه و هفت هجری در مدینه دیده به جهان گشوده است. پس از عاشورا در جمع اسیران حضور داشته و در چهار سالگی در صفر سال شصت و یک هجری چند روز پس از دیدن سر مبارک پدرش، در خانه یزید وفات کرده و همان جا به خاک سپرده شده است. ذکر نام رقیه در منابع تاریخی به قرن دوم برمی‌گردد که از منابع آن می‌توان به کتاب *مقتل الرقیه* به نقل از کتاب *منتخب التواریخ* اشاره کرد.

کلیدواژه‌ها: رقیه، امام حسین علیه السلام، عاشورا، فاطمه، بنت‌الحسین.

۱. دانشیار گروه معارف دانشگاه علوم پزشکی تبریز (olyanasab_s@yahoo.com)

۲. طلبه سطح دو حوزه علمیه (r.rahimi7209@gmail.com)

مقدمه

حضرت رقیه علیها السلام فرزند امام حسین علیه السلام امام سوم شیعیان است. این اثر در پی بررسی سرگذشت آن حضرت و ذکر نام ایشان به نام رقیه در منابع تاریخی است. هدف از این پژوهش، رسیدن به نتیجه‌ای روشن درباره زندگی و ذکر نام و ابعاد زندگی حضرت رقیه علیها السلام در منابع تاریخی است.

در پی این سؤال که «سرگذشت حضرت رقیه در منابع تاریخی چگونه آمده است؟» نام، نام مادر، محل ولادت، سن، زمان و مکان وفات و محل دفن ایشان در منابع تاریخی مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

به نظر می‌رسد حضرت رقیه دختر ام اسحاق باشد که در سال پنجاه و هفت هجری در مدینه به دنیا آمده و در واقعه عاشورا چهار سال داشته و محل دفن ایشان در دمشق باشد.

درباره حضرت رقیه در ایام محرم و سال روز وفات ایشان صحبت می‌شود؛ چون در این باره به صورت جزئی در کتاب‌های مخصوص به امام حسین علیه السلام نوشته شده و از طرفی دشمنان اهل بیت علیهم السلام درباره دختر اباعبدالله شبیه‌هایی متعدد مطرح می‌کنند. این تحقیق بر آن شده است که بیانی روشن از سرگذشت آن حضرت ارائه دهد.

درباره این موضوع به طور عام در مقتل‌های مربوط به امام حسین علیه السلام از جمله مقتل ابومخنف، لهوف سید بن طاووس و... مطالبی به صورت جزئی یافت می‌شود؛ اما به صورت خاص و مستقل، تألیفی درباره حضرت نوشته نشده است.

نام اصلی حضرت رقیه علیها السلام در منابع تاریخی

درباره نام آن حضرت، دودسته منابع تاریخی وجود دارد:

- دسته‌ای از منابع که به ذکر نام و سرگذشت ایشان پرداخته‌اند عبارتند از: مقتل ابومخنف، نوشته لوط بن یحیی بن سعید؛ واقعه کربلا، نوشته علی نظری منفرد؛ سوگنامه لهوف، سید بن طاووس؛ امام حسین علیه السلام شهید فرهنگ پیشرو انسانیت، نوشته محمد تقی جعفری تبریزی؛ جایگاه اهل بیت در جهان آفرینش، نوشته علی اکبر بابا زاده و اسرار خاندان آل محمد، نوشته سلیم بن قیس هلالی.

۲. دسته‌ای دیگر که به سرگذشت ایشان به طور مختصر پرداخته‌اند. مطالب آن‌ها از قرار ذیل است:

الف) در برخی کتب تاریخی، برای امام حسین (ع) شش فرزند ذکر شده است و ترتیب این اسامی بدین قرار است: علی بن الحسین الاکبر، علی بن الحسین الاصغر، جعفر، عبدالله، سکینه، فاطمه.

شیخ مفید در الارشاد و ابن شهر آشوب در مناقب آورده‌اند:

وكان الحسين (ع) ستة اولاد: علی ابن الحسین الاکبر قتل مع ابیه بالطف...؛ (مفید،

۱۴۱۳: ۱۳۵/۲؛ ابن شهر آشوب، بی تا: ۱۲۳/۴)

وهمانا برای حسین (ع) شش فرزند بود: علی بن الحسین اکبر که به همراه پدر در کربلا کشته شد....

ب) در دسته‌ای دیگر از منابع، تعداد فرزندان امام حسین (ع) را نه تن ذکر کرده‌اند که درباره ذکر ترتیب این اسامی اختلاف است:

۱. دسته‌ای نه تن را این چنین نام برده‌اند: علی اکبر، علی اوسط، علی اصغر، محمد، عبدالله، جعفر، زینب، سکینه و فاطمه (اربلی، ۱۴۲۷: ۲۵/۲).

۲. دسته‌ای دیگر از منابع نیز نه فرزند را به این صورت نام برده‌اند: علی اکبر شهید، علی اوسط، علی اصغر، محمد، عبدالله، جعفر، سکینه، فاطمه، زینب (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۷۷).

ج) دسته‌ای دیگر از منابع ده نفر را به این ترتیب نام برده‌اند: علی اکبر، علی اصغر، عبدالله، جعفر، ابراهیم، محمد، فاطمه، سکینه، زینب، ام کلثوم. نیز می‌گویند: «از فرزندانش جز زین العابدین (ع)، فاطمه، سکینه و رقیه باقی نماندند» (ابن فندق، ۱۳۸۵: ۳۴۹/۱-۳۵۰).

د) به جز این اسامی، فرزندان دیگری در برخی نقل‌های نادر، به امام حسین (ع) منسوب‌اند، از قبیل: عمرو (ابن حیون، ۱۴۰۹: ۵/۴۴۸؛ دینوری، ۱۳۶۸: ۲۵۹-۲۶۱)، ابوبکر^۱ (ابن مهنا، ۱۳۷۹: ۲۶۶)؛ زید و حمزه (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶: ۴/۱۱۳). آیت الله

۱. در سلسله‌العلویة (ص ۳۰) آمده است که وی در کودکی و پیش از شهادت پدر از دنیا رفته است.

ری شهری در این باره می نویسد:

احتمال تصحیف یا اشتباه با فرزندان امام حسن علیه السلام و نیز تعدد نام برخی فرزندان، بسیار است. (محمدی ری شهری، ۱۳۹۱: ۱/۱۴۹)

پس از تحقیق و بررسی به نظر می رسد نام اصلی حضرت، فاطمه بوده باشد؛ چون از یک سو امام حسین علیه السلام به نام های پدر و مادر خویش یعنی علی و فاطمه بسیار علاقه مند بود و همه فرزندان پسر خود را علی (علی اکبر، علی اوسط، علی اصغر) و همه دختران خود را فاطمه نامید. از سوی دیگر، نام رقیه در منابع تاریخی بسیار به ندرت به چشم می خورد. از این رو نام دختر خردسال امام حسین علیه السلام فاطمه بوده و مادرش ام اسحاق دختر طلحة بن عبدالله تیمیه است؛ همچنان که اربلی می نویسد:

... و فاطمة بنت الحسين و امها ام اسحاق بنت طلحة بن عبدالله تیمیه. (اربلی، ۱۴۲۷: ۲/۲۵۰)

شیخ عباس قمی می گوید:

... و فاطمه دختر حسین و مادرش ام اسحاق دختر طلحة بن عبدالله تیمیه. (قمی، ۱۳۷۹: ۱/۴۶۲)

شیخ مفید در *الارشاد* درباره مادر ایشان نوشته است که پیش تر همسر امام حسن مجتبی علیه السلام بود و پس از شهادت ایشان و به وصیت امام حسن علیه السلام به عقد امام حسین علیه السلام درآمد (مفید، ۱۴۱۳: ۲/۱۳۸).

ولادت حضرت

درباره سال و محل ولادت آن حضرت در منابع تاریخی چیزی به ثبت نرسیده است، مگر در یک مورد که ولادت ایشان را بین سال پنجاه و هفت و پنجاه و هشت هجری در مدینه ذکر کرده اند (ربانی خلخالی، ۱۳۷۹: ۲۱۹).

سن حضرت

درباره سن حضرت نیز در منابع تاریخی اختلاف است:

۱. برخی ایشان را سه ساله معرفی کرده‌اند (طریحی، بی تا: ۱۳۶؛ شاه عبدالعظیمی، ۱۴۱۱: ۱۷۹) و سال ولادت ایشان را سال پنجاه و هشت دانسته‌اند.

۲. برخی ایشان را چهار ساله دانسته‌اند (طبری، ۱۴۲۶: ۲ / ۱۷۹) و براین باورند که آن حضرت در سال پنجاه و هفت به دنیا آمده است.

پس از عماد الدین طبری در کتاب کامل بهایی، ملاحسین واعظ کاشفی در روضة الشهداء - که نسبت به کامل بهایی کتابی ضعیف تر است - مطالب طبری را با تفصیلی بیشتر مطرح می‌کند؛ اما همچنان نامی از کودک نمی‌برد و او را چهار ساله ذکر کرده و محل وفاتش را کوشک (کاخ) یزید می‌داند (واعظ کاشفی سبزواری، ۱۳۷۲: ۸۷؛ محمدی ری شهری، ۱۳۹۱: ۱ / ۱۴۹).

با توجه به آن که منابع ذکر شده در مورد دوم قدیمی‌ترند و کامل بهایی مربوط به قرن هشتم و روضة الشهداء مربوط به قرن دهم هجری هستند، نتیجه می‌گیریم که حضرت در زمان وفات، چهار ساله بوده است.

ذکر نام رقیه در منابع تاریخی

درباره ذکر نام رقیه در منابع تاریخی چهار مورد وجود دارد:

۱) در قرن دوم شخصی به نام سیف بن عمیره نخعی از اصحاب برجسته امام صادق و امام کاظم علیهما السلام قصیده زیبایی سروده است که در آن قصیده به طور صریح نام رقیه آمده است:

وسکینه عنها السکینه فارقت لـمـا اـبـتـدیت.....
ورقیة رق الحسود لضعفها وغدا لیعذرها الذی لم یعذر...^۱

۲. صاحب کتاب انوار المجالس در بحث خرابه شام می‌گوید:

^۱ آرامش از سکینه جدا شد؛ چون او از امام خود جدا گردید. حضرت رقیه کسی بود که حسودان برای ضعف و ناتوانی اش دل سوزاندند. این عده فردای قیامت مجبورند عذر خواهی کنند، هر چند هیچ عذری برای آنها وجود ندارد. حضرت ام کلثوم نیز هر لحظه صورت اشک آلودش را با پارچه‌ای پاک می‌کند. من هیچ‌گاه ام کلثوم و سکینه و رقیه را فراموش نمی‌کنم که برای امام حسین با آه و ناله و حسرت گریه می‌کردند. ای سادات و مولای من! سیف بن عمیره بنده غلام حیدر قنبر است. (بدوانی، ۱۳۸۰: ۱ / ۳۸۸)

تذکرت غرباء خرابه الشام، اولم یکن اهل البیت الذین هم خیر الانام غرباء فی خرابه الشام؟ اولم تکن سکینه و رقیه طفلتی الحسین علیه السلام؟ (ارجستانی، ۱۳۷۴: ۱۶۰)

از غریبان خرابه شام به خاطر مرسید. مگر اهل بیت خیر الانام، در خرابه شام غریب نبودند؟ یا سکینه و رقیه، طفل حسین نبودند؟

۳) در کتاب *الایقاد* با صراحت نام کودک، رقیه و سن او سه ساله آمده است:

کان للحسین علیه السلام بنت صغیره یحبها و تحبه، و قیل: کانت تسمى رقیه، و کان عمرها ثلاث سنین، و کانت مع الاسری فی الشام. (طبرسی، ۱۴۲۶: ۱۷۹/۲)

۴) در کتاب *شعشعة الحسینی* چنین می خوانیم:

منقول است که طفلی از حضرت امام حسین علیه السلام در خرابه شام، از دیدن سر پدر بزرگوارش از دنیا رفت، ولیکن در نام او اختلاف است که زبیده یا رقیه یا زینب یا سکینه بوده باشد. (بزدی خراسانی، بی تا: ۱۷۱/۲)

در *ریاض الاحزان* آمده است که نام آن دختر فاطمه بوده است (قزوینی، ۱۳۰۵: ۳۰۶). بیشتر منابع نام رقیه به نقل از *کامل بهایی* آورده اند؛ ولی بر اساس تحقیق نگارنده، در کتاب مذکور، نام رقیه وجود ندارد. متن *کامل بهایی* چنین است:

در حاویه آمد که زنان خاندان نبوت در حالت اسیری، حال مردان که در کربلا شهید شده بودند، بر پسران و دختران ایشان پوشیده می داشتند و هر کودکی را وعده ها می دادند که پدرتو به فلان سفر رفته، بازمی آید. تا ایشان را به خانه یزید آوردند. دخترکی بود چهار ساله. شبی از خواب بیدار شد و گفت: پدر من حسین کجاست؟ این ساعت او را به خواب دیدم سخت پریشان. زنان و کودکان جمله در گریه افتادند و فغان از ایشان برخاست. یزید خفته بود؛ از خواب بیدار شد و حال تفحص کرد. خبر دادند که حال چنین است. آن لعین در حال گفت که بروند و سر پدر او را بیاوردند و در کنار او نهند. ملاعین سر بیاورند و در کنار آن دختر چهار ساله نهادند. پرسید: این چیست؟ ملاعین گفت: سر پدرتوست. آن دختر بترسید و فریاد بر آورد و رنجور شد و در آن چند روز، جان به حق تسلیم کرد. (طبرسی، ۱۴۲۶: ۱۷۹/۲)

همچنین برخی منابع از ذکر نام رقیه در لیهوف سید بن طاووس خبر داده‌اند، ولی تحقیقات نگارنده نشان می‌دهد این نام در متن عربی این کتاب نیست و تنها در ترجمه فارسی محمد طاهر دزفولی آمده است.

وفات حضرت

درباره وفات آن حضرت، همه منابع اتفاق نظر دارند و سال وفات ایشان را ماه صفر سال ۶۱ هجری نوشته‌اند؛ اما این که در کدام روز از ماه صفر، محل اختلاف است:

۱. دسته‌ای از منابع، روز وفات آن حضرت را پنجم صفر ذکر کرده‌اند (نیشابوری، ۱۳۸۹: ۳۴).

۲. دسته‌ای دیگر، ده صفر دانسته‌اند (ربانی خلخالی، ۱۳۷۷: ۲۱۹).

اما در منابع تاریخی معتبر، درباره تاریخ دقیق وفات آن حضرت به زمانی مشخص اشاره نشده است. بنابراین می‌توان گفت وفات ایشان در ماه صفر سال ۶۱ ق رخ داده، ولی درباره این که در کدام روز از ماه صفر، به سبب غیر معتبر بودن هر دو دیدگاه، تاریخ دقیقی در دست نیست.

محل وفات حضرت

درباره محل وفات آن حضرت دو دیدگاه وجود دارد:

۱. برخی منابع، آن را خرابه شام ذکر کرده‌اند:

... منقول است که طفلی از حضرت امام حسین علیه السلام در خرابه شام، از دیدن سر پدر بزرگوارش از دنیا رفت. (یزدی خراسانی، بی تا: ۱۷۱/۲؛ ارجستانی، ۱۳۷۴: ۱۶۱)

۲. دسته‌ای دیگر از منابع، محل وفات ایشان را خانه یزید بیان کرده‌اند:

روایت شده که وقتی آل الله و آل رسول او در شهر شام بر یزید وارد شدند، وی خانه‌ای را به آنها اختصاص داد و آنها در آن، به سوگواری پرداختند. (طریحی، بی تا: ۱۳۶؛ طبری، ۱۴۲۶: ۱۷۹/۲)

به نظر می‌رسد از آن جایی که منابع ذکر شده در دیدگاه دوم - به سبب قدمت -

معتبرند، وفات حضرت در خانه یزید رخ داده است.

چگونگی وفات حضرت

درباره چگونگی وفات نیز دو دیدگاه وجود دارد:

۱. بلافاصله با دیدن سر بریده پدر جان داد:

سری دید در آن طبق نهاده، آن سر را برداشت و نیک در آن نگریست. سر پدر خود را بشناخت. آهی از سینه برکشید و روی در روی پدر مالید و لب خود بر لب وی نهاد و فی الحال، جان شیرین بداد. (طریحی، بی تا: ۱۳۶؛ واعظ کاشفی سبزواری، ۳۸۹: ۱۳۸۲)

۲. چند روز پس از دیدن سر بریده پدر از دنیا رفت (طبری، ۱۴۲۶: ۱۷۹/۲).

منابع ذکر شده در هر دو دیدگاه مربوط به قرن ششم و هشتم هجری هستند؛ ولی از آن جا که منبع ذکر شده در دیدگاه دوم قدیمی ترند، باید پذیرفت که حضرت رقیه چند روز پس از دیدن سر بریده پدر وفات کرده است.

بنابراین وفات آن حضرت، در ماه صفر سال ۶۱ هجری، در خانه یزید و چند روز پس از دیدن سر بریده پدر بزرگوارش بوده است.

مدفن حضرت

نویسنده کتاب *اعیان الشیعه* درباره مدفن ایشان می نویسد:

رقیة بنت الحسین علیها السلام ینسب اليها قبر و مشهد مزور بمحلة العمارة من دمشق، الله اعلم؛ (امین، ۱۴۰۳: ۳۴ / ۷)

رقیه دختر حسین علیها السلام قبری به او منسوب است و مشهدی که در محله العمارة دمشق زیارتگاه است. خدا به درستی آن آگاه تر است.

نخستین سند درباره قبر کنونی حضرت رقیه، به قرن دهم هجری بازمی گردد و مربوط به کتاب *تسلية المجالس* است که در این باره به صراحت، نام رقیه را نیاورده است:

در شهر دمشق شام، در بخش شرقی مسجد اعظم شهر، خرابه ای را دیدم که در گذشته، مسجد بوده و بر سنگ نوشته در آن، نام پیامبر صلی الله علیه و آله و خاندانش و امامان

دوازده‌گانه، نوشته شده بود و پس از آن، چنین نوشته بود: «این قبرخانم ملکه، دختر حسین بن امیرالمؤمنین علیه السلام است». (حائری کرکی، ۱۳۸۳: ۹۳/۲)

منابع تاریخی که درباره مدفن آن حضرت مطالبی آورده‌اند، به ترتیب عبارتند از:
۱. کتاب نورالابصار مربوط به قرن سیزدهم که در این باره نوشته است:

... برخی شامی‌ها به من خبر دادند که برای خانم رقیه، دختر امام علی - کرم الله وجهه - در دمشق شام، آرامگاهی هست که زمانی به دیوارهای قبرش آسیب وارد شد. (شبلنجی، ۱۳۰۸: ۱۹۵)

۲. کتاب فارسی منتخب التواریخ، مربوط نیمه اول قرن چهاردهم، مزار ذکر شده در مورد اول را متعلق به رقیه بنت الحسین علیه السلام معرفی می‌کند (خراسانی، بی تا: ۳۸۸).
بنابراین مدفن آن حضرت در شهر دمشق شام قرار دارد.

نتیجه‌گیری

این اثر پس از بررسی در منابع تاریخی به این نتیجه رسیده است که حضرت رقیه علیه السلام فرزند امام حسین علیه السلام امام سوم شیعیان، نامش فاطمه، مادرش ام اسحاق دختر طلحة بن عبدالله تیمیه بوده است. آن حضرت در سال ۵۷ به دنیا آمده و در واقعه عاشورا چهار سال داشته است.

درباره نام رقیه در منابع تاریخی معتبر، ذکر این نام به چندین دهه پس از واقعه عاشورا برمی‌گردد. با توجه به تحقیقات نگارنده، نام رقیه در منابع تاریخی در چهار مورد ذکر شده است.

تاریخ وفات آن حضرت، ماه صفر سال ۶۱ هجری قمری است. اما درباره روز آن، دو دیدگاه مطرح بوده که به دلیل غیرمعتبر بودن هر دو دیدگاه، تاریخ دقیقی از این روز در دست نیست.

درباره محل وفات ایشان، خانه یزید مورد قبول است و وفات آن حضرت چند روز بعد از دیدن سر بریده پدرا اتفاق افتاده است. همه منابع تاریخی درباره مدفن حضرت اتفاق نظر دارند و آن را واقع در شهر دمشق شام می‌دانند.

منابع

- ابن حیون، نعمان بن محمد (۱۴۰۹ق)، شرح الأخبار فی فضائل الأئمة الأطهار، قم، جامعه مدرسين.
- ابن زید بیهقی (ابن فندق) (۱۳۸۵ش)، لباب الانساب واللقاب والاعتقاب، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۶ق)، المناقب، نجف، المكتبة الحيدرية.
- ابن طاووس، علی (۱۳۸۵)، اللهوف علی قتلى الطفوف، قم، انتشارات مؤمنین.
- ابن مهنا، احمد بن محمد (۱۳۷۹ش)، التذكرة فی الانساب المطهرة، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (بی تا)، المناقب آل ابی طالب، بیروت، انتشارات دارالاضواء.
- ابو مخنف، لوط بن یحیی بن سعید (۱۳۶۷ش)، مقتل ابی مخنف (وقعة الطف)، بی جا، مؤسسه نشر اسلامی.
- اربلی، علی بن ابی الفتح (۱۳۲۷ق)، کشف الغمة فی معرفة الائمة، نجف، المكتبة الحيدرية.
- ارجستانی، محمد حسین (۱۳۷۴ش)، انوار المجالس، تهران، اسلامیة.
- امین، سید محسن (۱۳۸۹ش)، تقویم شیعه، تهران، انتشارات دلیل ما.
- _____ (۱۴۰۳ق)، اعیان الشیعه، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- بابا زاده، علی اکبر (۱۳۸۸ش)، جایگاه اهل بیت علیهم السلام در جهان آفرینش، قم، بی نا.
- بدوانی، عبدالقادر (۱۳۸۰ش)، منتخب التواریخ، بی جا، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- جعفری تبریزی، محمد تقی (۱۳۸۰ش)، امام حسین علیه السلام شهید فرهنگ پیشرو انسانیت، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.
- حائری، محمد مهدی (۱۳۸۳ش)، معانی السبطين: فی احوال الحسن والحسین علیهم السلام، تهران، صبح صادق.

- حیدری قاسمی، محمد (۱۳۷۸ ش)، کتاب شناسی عاشورا، تهران، انتشارات اطلاعات.
- خراسانی، ملا هاشم (بی تا)، منتخب التواریخ، تهران، انتشارات علمی اسلامی.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود (۱۳۶۸ ش)، الأخبار الطوال، تحقیق: عبدالمنعم عامر، قم، انتشارات رضی.
- ربانی خلخالی، علی (۱۳۷۷ ش)، ستاره درخشان شام، قم، مکتب الحسین علیه السلام.
- شاه عبدالعظیمی، محمد علی بن محمد (۱۴۱۱ ق)، الايقاد فی وفيات النبی و الزهراء و الائمة اجمعین، قم، منشورات فیروز آبادی.
- شبلنجی (مؤمن) (۱۳۰۸ ش)، نور الابصار، قم، الشریف الرضی.
- طبری، حسن بن علی (۱۴۲۶ ق)، کامل بهایی، ترجمه: محمد شعاع فاخر، قم، مکتبه الحیدریه.
- طریحی، فخرالدین (بی تا)، المنتخب، بیروت، بی نا.
- قزوینی، محمد حسن (۱۳۰۵ ش)، ریاض الاحزان و حدائق الاشجان، تهران، بی نا.
- قمی، عباس (۱۳۳۸ ش)، منتهی الامال، چاپ افست اسلامی.
- _____ (۱۳۷۹ ش)، ترجمه نفس المهموم، قم، انتشارات مسجد مقدس جمکران.
- محمدی ری شهری، محمد و همکاران (۱۳۹۱ ش)، شهادت نامه امام حسین علیه السلام، قم، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳ ق)، الارشاد فی معرفة حجج الله علی العباد، قم، انتشارات کنگره شیخ مفید.
- نظری منفرد، علی (۱۳۸۷ ش)، واقعه کربلا، قم، انتشارات جلوه کمال.
- نیشابوری، عبدالحسین (۱۳۸۹ ش)، تقویم شیعه، قم، انتشارات دلیل ما.
- واعظ کاشفی سبزواری، حسین (۱۳۸۲ ش)، روضة الشهداء، قم، نوید اسلام.
- یزدی خراسانی، محمد جواد (بی تا)، شعشعة الحسینی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.

